

Г.В.Степаненко (Київ)

**ПРАВОСЛАВНЕ ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914 - ЛЮТИЙ 1917 рр.)**

У статті висвітлюється суспільна роль православного парафіяльного духовництва українських єпархій у роки Першої світової війни. Проаналізовано умови пастирського служіння в Україні на поч. ХХ ст. і в період війни, а також завдання, що ставила держава перед парохами та ступінь виконання цих завдань.

Велика війна 1914 - 1918 рр. належить до подій, що залишили глибокий слід в історії людської цивілізації та мали глобальний за масштабами вплив на історичні долі багатьох народів, у тому числі українського. Починаючи з 1914 р., публіцисти й історики, духовні та світські журналісти намагалися дати оцінку діяльності православного духовенства, з'ясувати його суспільну роль під час Великої війни 1914-1918 рр. Оцінки були різними: від упевненості в тому, що православні пастирі до кінця виконали свій обов'язок перед паствою, до відвертих обвинувачень духовенства в супротивній християнським моральним нормам поліцейсько-агітаційній діяльності. Ми ж робимо спробу, враховуючи, з одного боку, високе духовне призначення й обов'язок пастирського служіння, а з іншого, - умови пастирської діяльності в українських єпархіях початку ХХ ст. взагалі і в період війни, зокрема, та зумовлені ними реальні можливості парафіяльних священників, дати свою оцінку діяльності православних пастирів під час Великої війни.

Умови пастирського служіння в країні на початку сХ.дС ст.

Православне духовенство України після підкорення в XVII ст. Київської митрополії Московському патріарху і завдяки політиці державної влади Російської імперії, яка знищила організаційно-церковну структуру українського православ'я, поступово інтегрувалося в структуру РПЦ - Російської православної церкви. Таким чином українські землі, що входили до складу Російської імперії, на початку ХХ ст. стали ареною діяльності РПЦ '.

Адміністративно православна Церква в Україні розділялася на 9 єпархій: Волинську, Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Керівництво ними здійснювали єпархіальні архієреї за допомогою канцелярій - духовних консисторій.

Єпархіальних архієреїв з числа чорного духовенства (ченців) призначав Святійший Правлячий Синод - вищий орган керівництва РПЦ. Практичне ж керівництво Св. Синодом здійснював обер-прокурор, якого призначав особисто імператор.

9 українських православних єпархій поділялися приблизно на 500 благочинних округів і на більше ніж 8200 різних за величиною парафій². Парафія була первинною церковно-адміністративною одиницею, що мала храм із причтом (парафіяльне духовенство). До складу останнього входили священнослужителі (протоієреї, ієреї, диякони) та церковнослужителі (дячки, паламарі та ін.), які, зазвичай, прислужували священнику під час богослужіння та виконували, за його дорученням, різні роботи в храмі. Священик був настоятелем парафії. Вік священнослужителів коливався в межах від 25 до 65 років.

Парафії, в яких налічувалося до 700 парафіян, повинні були мати одного священика й одного дячка; парафії з числом парафіян понад 700 - священика і диякона, більші парафії мали двох священиків, одного-двох дияконів і двох дячків³. Напередодні 1917 р. в українських єпархіях налічувалося понад 21 тис. представників білого парафіяльного духовенства⁴. Характерною національною ознакою українських єпархій було розпорошення населення по віддалених від храмів хуторах. Відстань іноді становила 10-12 верст*.

Дохід парафіяльного священика складався з плати за треби, прибутку від церковної землі і казенного утримання. Він був дещо більшим в українських єпархіях, ніж у російських, але все ж далеко не достатнім.

Попри неодноразові намагання уряду встановити тверді розцінки на треби, таких фактично не існувало. Велике значення мали такі суб'єктивні моменти, як популярність священика або його бажання й уміння "вибивати" плату. Необхідність торгуватися з приводу плати за треби, за визнаннями самих панотців, принижувала священика перед парафіянами.

Церковна земля, хоч і була основою матеріального добробуту парафіяльного духовенства, не забезпечувала необхідного рівня доходу. До того ж, необхідність займатися обробкою землі відволікала священиків від виконання своїх прямих обов'язків, а в побуті перетворювала їх на селян. Якщо ж парафіяльний пастир наймав парафіян для обробки землі (як це відбувалося в більшості парафій), то це знову ж таки, як і у випадку зі сплатою за треби, ставило його в матеріальну залежність від сільської громади.

Ліквідація матеріальної залежності від парафіян могла б призвести до зростання авторитету духовенства і його самосвідомості як пастирів. Але, незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священиків українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникла через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священика Подільської губернії становив 500 (протоієрей, настоятель собору), 400 (міський священик) і 300 (сільський священик) руб. на рік; диякона - 180 руб. на рік, а церковнослужителя - від 50 до 100 руб. на рік.⁵ У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) в різних парафіях становив: протоієрея, настоятеля собору - від 800 руб. на рік, міського священика - від 600 руб. на рік, сільського священика - від 400 руб. на рік, диякона - від 400 руб. на рік, церковнослужителів - до 300 руб. на рік. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано за станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних треб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священики найбільш багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1200 до 2000 руб. на рік, диякони - від 700 до 1000 руб. на рік, церковнослужителі - від 300 до 700 руб. на рік⁶. Отже, основну частину свого доходу парафіяльний священик прямо чи опосередковано отримував від парафіян.

* 1 верста = 1, 06679 км

Порівнюючи суми доходів парафіяльних священників з даними статистики, що свідчать про річні доходи, наприклад, ординарного професора духовної академії (3000 руб.), викладачів міських елементарних шкіл (близько 900 руб.), лікарів (від 2400 руб.), робітників різних виробництв фабрично-заводської промисловості європейської частини Російської імперії (від 210 до 450 руб.)⁷, звичайно, не можна сказати, що парафіяльний священник бідував. Але, зважаючи на його соціальні завдання й рівень освіти (96% парохів українських єпархій закінчили духовні семінарії⁸), пастир повинен був вести спосіб життя інтелігенції, що значно підвищувало рівень необхідних витрат родини священника. Додамо до цього витрати на обов'язкове й недешеве навчання дітей і побачимо, що прибуток священника мав бути значно вищим, аби не перешкоджати виконанню його головної місії. У великих містах, де парафіяльний причт отримував значні плати за треби й служби на замовлення приватних осіб, рівень життя парафіяльних священників був значно вищим, але таких парафій було небагато. Переважну їх більшість було сформовано із сільського населення.

Важливою характерною рисою православного духовенства була його кастовість. І хоча на початку ХХ ст. в основному завершився процес позбавлення духовенства станової замкнутості, до кінця синодального періоду серед кліриків, як і раніше, було мало представників інших станів⁹.

Взаємовідносини парафіяльного духовенства з паствою склалися неоднозначно. Тут багато що залежало від особистих рис парафіяльного священника, його вміння налагодити контакт із парафіянами. Джерела свідчать, що було немало духовних осіб - істинних пастирів, відданих своїй справі, справжніх подвижників. Однак більшість православних панотців, м'яко кажучи, не мали авторитету серед парафіян, оскільки формально ставилися до своїх обов'язків і вбачали головну свою роль лише в точному відправленні церковних служб, нехтуючи власне пастирським служінням. У містах на відносинах між духовенством і парафіянами позначалася зростаюча байдужість значної частини населення до релігії. У селах, як уже зазначалося, на перший план виступали нерегульовані грошові відносини між кліром і селянами¹⁰ - господарська залежність від землі була однією з головних причин падіння статусу сільського пароха. Існувала навіть певна ворожість населення до своїх парохів: благочинницькі звіти за 1915 р. містять згадку про київський звичай "плювати, зустрічаючись із священником"¹¹.

Проблема реформи парафії була однією з ключових у планах докорінних перетворень церковного життя на початку ХХ ст. Широко обговорювалися різні варіанти заходів щодо "пожвавлення парафіяльного життя", його демократизації та реформування. Однак необхідного часу для реалізації цієї програми вже не було.

Що ж до ставлення духовенства до національних прагнень парафіян, то в 1917 р., на думку українського історика В.Ульяновського, який ґрунтовно вивчив це питання, "загалом у середовищі духовенства всіх рівнів у принципі був достатньо незначний відсоток свідомих прибічників української національної ідеї"¹².

Таким чином, можна скласти портрет типового парафіяльного священника перших двох десятиріч ХХ ст.: не має твердої матеріальної бази, перебуває в постійній турботі про хліб насущний для своєї, здебільшого великої, родини, пригноблюється державною владою та єпархіальними архієреями, зневажається ліберальним суспільством. Суперечливість, невизначеність становища духовенства у соціальному, культурному та економічному вимірах перетворили його на культурний і соціальний симбіоз - "типовий приклад маргінального стану, яким усі незадоволені і котрому все ставиться в провину, - і далеко від ідеалу життя, і замкнутість, і жорстокість цензури"¹¹.

Теплив війни на життя парафіяльних священників

На початку Великої війни умови пастирської діяльності значно змінилися на території всієї України, але особливо - у прифронтових епархіях Правобережжя. Тут духовенство повною мірою, нарівні зі своєю паствою, відчуло тягар війни: загибель рідних і близьких, розорення, біженство, полон, докорінне ламання звичного життєвого укладу.

Відсутність робочих рук особливо несприятливо позначилася на господарстві духовенства. Численні родини священників були вимушені особисто займатися сільським господарством: працювати в полі, доглядати худобу, підтримувати необхідний стан будівель. Це ускладнювало побут духовенства і відволікало його від виконання своїх прямих обов'язків. Релігійне піднесення перших років війни, всупереч очікуванням, не поліпшило матеріального стану духовенства: обов'язкові треби сплачувалися мало, а необов'язкові - згодом значно скоротилися.

У той же час звичні для духовенства в мирні роки статті витрат збільшувалися внаслідок загального подорожчання життя: підвищилися ціни на квартири, дрова й продукти харчування. У багатьох епархіях гуртожитки при духовних навчальних закладах були віддані під військові шпиталі, а учні мали проживати на приватних квартирах, що коштувало їхнім батькам чимало грошей. Внаслідок загального подорожчання підвищувалась плата за навчання в духовних семінаріях і епархіальних жіночих училищах. І вже в 1915 р. багато хто з представників духовенства вимушений був не відправляти своїх дітей на навчання через відсутність коштів.

Відчутніше за всіх постраждало духовенство тих парафій Подільської і Волинської епархій, територія яких час від часу ставала ареною бойових дій. Причому збитки господарствам парафіяльних пастирів завдавали як австрійські війська, так і "нижні чини" російської армії. У відомостях про завдані господарські збитки, які подавали парафіяльні панотці в епархіальні управління, йшлося про пограбування будинків, сіна, свійської птиці, знищення меблів, запасів зерна. Крім того, хоча ще статутом духовних консисторій 1841 р. духовенство було звільнене від військових постів, в умовах війни вони мали місце й призводили до витогування полів і знищення садів "-

Наприклад, у проханні про дотації, поданому в Подільську духовну консисторію в січні 1916 р. парафіяльним священником с. Боришківцево, зазначалося: "Мій приход - один з найбільш важких у епархії, знаходиться в тилу воєнних дій, переповнений військами, оголений, об'їдений. Життя подорожчало. У мене 9 душ у сім'ї: 2 старших сина в діючій армії, на передовій. А менших для виховання, внаслідок евакуації Кам'янецьких навчальних закладів, я на позичені під непосильні проценти й з величезними труднощами гроші, відправив разом із дружиною з дому. А сам голодую. Гірше, тяжче, су віне становище моє не піддається опису. Церковна земля другий рік залишається не обробленою, про інші доходи й думати не можна"¹⁵.

Господарське управління при Св.Синоді намагалося знайти спосіб відшкодування збитків, завданих духовенству. З цією метою було розроблено проект "Временных правил о выдаче суточных денег в районах военных действий духовенству, наиболее пострадавшим от нашествия неприятеля местностей"¹⁶. До прийняття цих "Правил" у епархії Правобережної України надходили кошти для виплати допомоги. У 1915 р. з цією метою до Подільської духовної консисторії надійшло 7 тис. руб., які було розподілено, за розсудом єпископа подільського Митрофана, серед духовенства тих парафій епархії, через які "проходили в кінці липня - на початку серпня 1914 р. ворожі війська"¹⁷. Надалі суми допомоги збільшувалися. У 1916 р. на Київську епархію було виділено вже 600 тис. руб.¹⁸ Утім суми допомоги, що припадали особисто на кожного потерпілого священно- і церковнослужите-

ля, були незначні й у середньому становили від 5 до 550 руб. у той час, як суми завданих збитків сягали 1700 руб. і більше. Виплачувалася лише "винагорода" в розмірі 10% від суми завданих збитків¹⁹. До того ж, допомогу отримали далеко не всі потребуючі її.

За свідченнями самих пастирів, духовенству під час війни довелося "більше, ніж раніше, напружувати свої фізичні й моральні сили, аби бути на висоті свого становища"²¹.

Завдання парасріального кліру під час війни

Під час війни державна влада значно ускладнила завдання парафіяльних священиків, розширила їхні рамки й посилила контроль над їх виконанням. Крім традиційних функцій, які парафіяльне духовенство виконувало і в мирний час, - богослужіння, народна освіта й організація добродійної діяльності, настоятель парафії зобов'язаний був виконувати роль діяльного й безкорисливого агітатора-просвітника, здатного полум'яною проповіддю розвинути й підтримати патріотичні почуття парафіян, стати опікуном поранених солдат, сиріт і біженців, розрадником і помічником фронтових сімей, натхненником мобілізованих. Для сумлінного виконання таких надзвичайних завдань було потрібне справжнє подвижництво, помножене на знання потреб населення й розуміння своєрідності моменту, що переживався. Чи можливо було очікувати цього від виснаженого турботами про хліб насущний, пригніченого жахами війни священика з дуже обмеженим впливом на своїх парафіян?

Для допомоги приходським священикам Св.Синод практично з перших днів війни розпочав видавати газету "Приходской Листок". У першому її номері красномовно роз'яснювалася мета видання: "З метою правильного й точного інформування духовенства, а через нього широких народних мас із сучасними подіями, особливо зі світу війни, щоб у духовенства незмінно підтримувався бадьорий, сповнений мужності й віри у велич Росії настрій, і щоб духівництво, у свою чергу, могло передавати цей настрій прихожанам, оберігаючи їх від впливу неправдивих чуток"²¹.

Богослужіння. Отже, головний і священний обов'язок пасторів полягав у здійсненні святих таїнств, молитві й богослужінні. На початку воєнних дій нарівні з патріотичним спостерігалось й велике релігійне піднесення населення. Звіти благочинних за період 1914 - 1916 рр. свідчать про переповнені храми. Населення, серед якого внаслідок мобілізації зросла питома вага жінок і літніх людей, не тільки вважало війну Божим покаранням, але й ввіряло своїх близьких, які пішли на фронт, суду Всевишнього й волі Провидіння. Мешканці молилися за призовників, стали частіше жертвувати храмам, ретельно виконувати церковні обряди²².

Частими, особливо в перші роки війни, були хресні ходи, всенародні молебні про дарування перемоги, які відбулися практично в усіх містах. Дні перемог відзначалися подібно до церковних свят²³. Установилася також практика вивішувати в церквах, церковнопарафіяльних школах, духовних навчальних закладах портрети загиблих солдатів.

Однак згодом релігійне піднесення населення слабшало; для багатьох війна стала тим негативним досвідом, який остаточно відлучив їх від релігійної віри й моральності.

Просвіта народу. Другим обов'язком пастиря була його просвітницька діяльність, тобто просвіта народу в дусі православ'я і проповідь християнських моральних норм. Засобами просвіти мали служити особистий приклад пастора і церковна проповідь. Практичне завдання парафіяльних священиків у Російській імперії розширювалося до функцій стабілізації життєдіяльності населення в межах парафії й підтримання довіри до влади - адже парох був не тільки місіонером-пропагандистом віри, а й державним службовцем²⁴.

Розробка ідейного обґрунтування участі Російської імперії у Світовій війні почалася лише після її вступу в конфлікт у липні 1914 р. і велась, як і в

інших країнах, з позицій захисту своєї землі, народу, його корінних інтересів і цінностей від посягання інших держав^{27к} Основна роль у поширенні серед народу патріотичних ідей "Священної війни", за традицією, відводилася просвітницькій діяльності православного духовенства. Незважаючи на загальне визнання факту відчуженості між парафіянами і священнослужителями, державна влада і церковні ієрархи у своїх розпорядженнях відносно просвітницької діяльності парафіяльного кліру керувалися переконанням, що "православне духовенство ближче від усіх стоїть до народу, краще за всіх знає й розуміє психологію народу й більше за всіх інших суспільних діячів має довіря нашого народу"²⁶. Якщо з першими двома тезами можна погодитися, зважаючи на побут сільських священників, то останнє твердження явно запізнилося років на двісті.

"Епархиальные ведомости" всіх українських єпархій друкували показові проповіді патріотичного змісту і тексти для позабогослужебного читання, які кожний парафіяльний священник зобов'язаний був проголошувати у своїй парафії, їхній зміст час від часу зазнавав змін з урахуванням тих нагальних питань, що вимагали роз'яснення. Так, духовенство повинне було заохочувати населення до участі в передплаті на військові позики, до скорочення вживання м'ясних продуктів з метою збереження якомога більшої їх кількості для потреб армії, до городництва (у тому числі вчителів та учнів церковнопарафіяльних шкіл) "з метою розведення необхідних для споживання військом городніх культур"²⁷ тощо.

Повне уявлення про зміст таких бесід з парафіянами можна отримати, переглянувши, наприклад, "Киевские епархиальные ведомости" за 1916 р.: "Не здавайся в полон!", "Йди на війну, як на поклик Божий!", "Звіряче ставлення німців до наших військовополонених", "Повчання новобранцям з приводу листів, які надходять від наших полонених, в яких описуються нібито добрі умови життя в полоні", "Лихоліття війни послані нам Господом як кара за відхилення від православ'я" і т.д. Основна їх ідея залишалася завжди незмінною: "Ми повинні перемогти ворога, яких би жертв нам це не коштувало"²⁸.

Однак на практиці позабогослужебні бесіди не були популярними серед селян. По-перше, у вихідні й святкові дні селяни (Правобережної України) були зайняті риттям окопів і доставкою будматеріалів²⁹. А по-друге, ораторська майстерність більшості панотців була далекою від досконалості.

У період мобілізації виникали заворушення й безладдя, причинами яких часто були різного роду чутки, що збурювали натовп (про наказ царя громити маєтки німців, про підкупи членів волосного правління тощо). З метою боротьби із заворушеннями серед селян МВС розробило низку заходів, викладену в циркулярному листі губернатора від 31 липня 1914 р., в якому місцевій владі пропонувалося "вступити нині в особливо близьке безустанне зіткнення з місцевим сільським населенням, чітко прислуховуючись до його інтересів, повідомляючи йому в можливих межах про події, що відбуваються, й паралізуючи негайно безглузді й шкідливі чутки, що потрапляють в його середовище"³⁰. Відповідальність у справі "ознайомлення й роз'яснення" поширювалася й на парафіяльних священників. Пастир повинен був проводити молитвою та напучуванням кожного призовника, "вселити" йому думку про чесне виконання військового обов'язку, а парафіянам про те, що "все, чого вимагає від нас влада, має бути свято виконане, як необхідне й корисне для держави"³¹.

Парафіяльний священник виступав своєрідним психологом для парафіянакалік, які поверталися з війни: втішав їх і надихав на подальше життя³². Міське духовенство мало також опікуватися лазаретами: постійно відвідувати їх із духовною метою, а також проводити там агітаційно-роз'яснювальну роботу³³.

Парафіяльні священники відповідали за розповсюдження безкоштовних патріотичних листівок, дешевих брошур, що випускалися парафіяльними братствами³⁴. Ці засоби агітації патріотичного змісту виходили з друку в 1914 - 1915 рр. мільйонами примірників, що є непрямим підтвердженням

значного поширення патріотичних настроїв у народному середовищі в той час. Парафіяни, за свідченнями священників, любили почитати листівки, але для їх читання часто зверталися до кліру, бо основний відсоток письменого населення становили чоловіки, які пішли на фронт³⁵.

Паралельно з поживленням релігійних настроїв серед населення спостерігалось посилення старих і виникнення нових вад. Так, у Київській єпархії скупчення військ і прибулих для риття окопів військовозобов'язаних стало причиною збільшення позашлюбних зв'язків і, як наслідок, народження позашлюбних дітей³⁶. Спостерігалось також виникнення таких нових для села й загалом не властивих йому явищ, як марнотратство, франтівство, прагнення селян і особливо селянок до розкоші, причиною чого стало накопичення ними грошей і вплив міської культури з її принадами³⁷. Дедалі більше поширювалися забобони, які парафіяни (в основному сільських приходів), особливо жінки, за свідченнями священників, "домішували" до Христової віри. Популярними стали ворожіння на тих, хто пішов на фронт³⁸. Боротьба за викорінення всіх цих вад також була завданням просвітницької діяльності духовенства.

Заборона продажу горілки породила проблему організації селянського дозвілля. Село, що протверезилося, стало виявляти цікавість до різних форм культурного відпочинку. Організацією сільського дозвілля в той час активно займалися земства. Вони спільно з Міністерством народної освіти на чолі з новим ліберальним міністром П. Н. Ігнат'євим розпочали розробку та впровадження в життя проекту заснування цілої мережі повітових Народних будинків, які мали б хороші книжкові і художні фонди, були б обладнані кінематографічними установками і розгорнули б діяльність з організації народних театрів і проведення кінематографічних сеансів³⁹. Розвитку культурно-просвітницької діяльності на селі сприяли також кооперативи, які закуповували кіноустановки, газети, грамофони.

Але подібна діяльність зустрічала осуд, а іноді й опір сільських священників, оскільки театральні та кінопостановки часом потурали ницим смакам публіки, підривали основи релігійної моральності. Церковні власті часто розглядали таку роботу як зазіхання на пастирські функції Церкви і джерело поширення безрелігійності⁴⁰. Тому на сторінках духовних друкованих засобів інформації заговорили про необхідність розробки "плану нового тверезого життя народу", в якому активну участь мало б узяти парафіяльне духовенство⁴¹. У той же час, незважаючи на активність земств і культурно-освітніх організацій, театр і кінематограф не могли прийти в кожне село, і проблема дозвілля залишалася, як і раніше, надзвичайно гострою. Духовенство, у свою чергу, пропонувало створювати в парафіях парафіяльні будинки (або будинки тверезості), які повинні були стати "місцем молитовних і тверезих зібрань, аудиторією народних читань, бібліотекою-читальнею"⁴². Щоправда, далі проектів справа не рушила, оскільки для заснування подібних закладів потрібні були значні кошти, до вишукування яких ніяких практичних заходів вжито не було, а сподівання на "гаряче бажання" парафіяльних панотців виявилось марним.

Однак пияцтво ненадовго пішло з сільського життя. Уже в 1914 р., а особливо помітно в 1915 р., воно стало відроджуватися внаслідок розвитку нелегального виробництва й продажу різних сурогатів горілки⁴³.

Парафіяльному священнику ставилося в обов'язок також стежити за змістом листування між фронтовиками та їхніми сім'ями. Селянство, органічно зв'язане з фронтом, цікавилось новинами з театру бойових дій. Доступними джерелами інформації були не стільки друковані видання (газети, журнали в селах були рідкістю, і здебільшого вони були незрозумілі селянам), скільки листи рідних з фронту, а також розповіді солдат-відпускників, поранених, інвалідів, які повернулися з позицій. Керуючись саме цими джерелами інформації, селяни складали своє бачення фронтових подій. З іншого боку, листи, отримані з дому, мали великий вплив на моральний дух фронто-

виків. У випадку, якщо парафіяльний священник "помітить якийсь хитання, жалкування, побоювання в листах свого прихожанина-солдата, він повинен був сам написати йому, підбадьорити, втішити, заспокоїти, а його рідним, особливо молодій дружині, слід пояснити, щоб вони у своїх листах "не тривожили духовного спокою воїна"⁴¹.

Адміністративна робота. У більшості парафій було засновано парафіяльні опікунські ради, які, нарівні з парафіяльними опікунствами і церковними братствами, займалися опікою сімей фронтовиків. Практично в кожному випадку ініціаторами виникнення й керівниками цих організацій були парафіяльні священники. Вони, крім організації добродійної допомоги (про яку йтиметься нижче), приймали й направляли в єпархіальні управління клопотання осіб і організацій про асигнування пов'язаних із війною благодійних акцій⁴⁵. Крім того, часто-густо священникам доручалася робота по з'ясуванню матеріального стану солдатських сімей перед наданням їм допомоги, нагляду за сиротами і безпритульними дітьми в парафіях ^

Зі слів самих парафіяльних пастирів, "дім священника тепер був місцем, яке осаджували прохачі, вимагаючи від батюшки і насіння, й квартирної допомоги. Сільська баба не уявляла собі ні державного устрою, ні важкого становища, яке переживала країна; вона знає одне: давай пособіє, а якщо його немає, значить винне в усьому місцеве опікування й батюшка, який очолює його"⁴¹.

Турбота про охорону й благоустрій могил загиблих на війні солдат (а таких могил було безліч у прикордонних повітах Волинської та Подільської губерній, на території яких відбувалися військові дії) також ставилася в обов'язок парафіяльному духовенству. Так, волинський архієпископ Євлогій 13 липня 1916 р. наказом звелів духовенству своєї єпархії стежити за станом могил, а крім того, "вести облік похованих у них солдатів з можливо точним зазначенням їхнього походження, місця служби й смерті таким чином, щоб можна було завжди дати довідку про них їхнім родичам"⁴⁸.

Приходські ієреї виконували також певну адміністративну роботу з обліку біженців. Учителі церковних шкіл, псаломщики тих єпархій, де осідали біженці, сприяли їхньому перепису, а також допомагали в налагодженні їх побуту¹⁹.

Добродійність. Небачена доти за своєю руйнівною силою війна викликала й небачений сплеск добродійності. Як відомо, в Російській імперії на початку ХХ ст. діяльність у сфері соціального піклування здійснювалася через мережу добродійних організацій (громадських, приватних, відомчих та ін.). З початком воєнних дій продовжили свою роботу колишні, а також було започатковано безліч нових комітетів, рад, товариств, гуртків тощо, які в міру своїх можливостей задовольняли потреби, викликані воєнним часом. Активізації добродійності сприяло небувале патріотичне піднесення, що охопило суспільство на початковому етапі війни. Війна забрала годувальників з багатьох сімей, і держава з самого початку воєнних дій оголосила про те, що бере на себе турботу про їхній матеріальний добробут. Такі сім'ї отримували від казни допомогу, розмір якої був різним для різних частин імперії й дорівнював грошовому еквіваленту 27,8 кг борошна, 4 кг крупи, 1,6 кг солі, 0,4 кг олії на людину. Діти до 5 років отримували 1/2 такої норми⁵⁰.

Держава всіляко підтримувала, а часто й ініціювала, заснування та діяльність різних приватних і громадських добродійних організацій, що мали за мету своєї діяльності полегшення долі сімей воїнів⁵¹. Поряд із різними світськими організаціями на ниві добродійності трудилися й православні священники.

Організація православним духовенством добродійності в період Першої світової війни здійснювалася за такими напрямками: турбота про сім'ї фронто-

виків; допомога пораненим воїнам, збирання пожертвувань на військові потреби; надання допомоги потерпілим від військових дій жителям Галичини, Чорногорії, Сербії та інших охоплених війною територій; організація різного типу притулків для дітей солдат, у т.ч. для сиріт загиблих; опіка біженців.

Відразу ж після початку воєнних дій вийшла постанова Св. Синоду за № 6503 від 20 липня 1914 р., якою серед першочергових завдань духовенства було визначено матеріальну підтримку сімей солдат. Для здійснення цієї задачі було видане розпорядження "негайно створити" в усіх приходах спеціальні "Приходські опікунські ради піклування про сім'ї осіб, які перебувають у військах"*.

Обов'язковими членами такої ради мали бути парафіяльний священик і церковний староста; інші члени ради та її голова обиралися зборами парафіян, термін діяльності ради також визначався парафіянами. До обов'язків парафіяльних опікунських рад входили облік солдатських сімей і з'ясування їх матеріального становища, організація й проведення виплати державної допомоги сім'ям солдат. Але, крім цього, ради також самостійно виплачували матеріальну допомогу родичам фронтників. Грошові фонди рад складалися, головним чином, зі зборів пожертвувань у парафіях і включали також можливі асигнування із власне церковних сум. Діяльність опікунських рад суворо контролювалася єпархіальним керівництвом⁵². Надалі Св. Синод неодноразово (постановами від 25.07, 12.08, 19.08, 12.09.1914 та ін.) коригував умови існування і діяльності парафіяльних опікунських рад. Ці зміни й доповнення стосувалися передусім посилення контролю за їх діяльністю⁵³.

З плином часу коло обов'язків парафіяльних опікунських рад змінювалося в залежності від змін у потребах підопічних сімей. Ухвалою Св. Синоду від 4.03.1915 р. парафіяльним опікунським радам доручалася організація широкої допомоги сім'ям солдат у проведенні сільськогосподарських робіт, а постановою від 8.04.1915 р. Св. Синод закликав ради до організації догляду за дітьми воїнів, які під час польових робіт залишалися вдома без нагляду-^{TM}.

Добродійна діяльність парафіяльних опікунських рад була досить активною протягом усієї війни, а особливо в перші її роки. В той період ради діяли практично в коліній парафії і з успіхом організовували збори пожертвувань парафіян на підтримку солдатських сімей⁵⁵.

Дані обов'язкової щомісячної звітності парафіяльних опікунських рад дозволяють більш-менш точно дослідити результати їхньої діяльності. Так, розмір матеріальної допомоги, отримуваної від рад щомісяця протягом 1915 р., становив по єпархіях: Київська - 25807 руб. 79 коп., Катеринославська - 18870 руб. 63 коп., Подільська - 5165 руб., Херсонська - 10754 руб. 59 коп., Полтавська - 5946 руб. 28 коп., Волинська - 6189 руб. 58 коп., Харківська - 9281 руб. 98 коп., Гаврійська - 10388 руб. 51 коп.-^{TM}.

Діяльність парафіяльних опікунських рад не обмежувалася видачею грошової допомоги солдатським сім'ям. Крім цього, ради надавали їм підтримку "натурою", тобто продовольством і деякими необхідними промисловими товарами; в деяких приходах влаштовувалися навіть спеціальні харчові пункти⁵⁷. Як уже зазначалося, парафіяльні опікунські ради були також залучені церковним керівництвом до надання допомоги солдатським сім'ям у вигляді виконання необхідних сільськогосподарських робіт.

* Необхідно додати, що, окрім знову створюваних опікунських рад, з другої половини XIX - на поч. XX ст. в українських єпархіях діяли так звані *Церковно-приходські попечительства*, що існували практично при кожному приході і були створені для організації церковноприходського життя. Таких опікунств до 1902 р. в імперії налічувалося 19 108, причому 4135 приходів із цієї кількості, крім піклування про підтримку церковних споруд і утримання церковно-парафіяльних шкіл, фінансували діяльність 870 шпиталів на 10 772 особи і 64 лікарні на 789 осіб. [Россія в 1913 г. Статистико-документальный справочник. - СПб., 1995. - С.389]. Крім того, в результаті реформи 1906 р. в деяких єпархіях почали засновуватися *Приходські ради*. З початком воєнних дій виникла необхідність у заснуванні церковноприходських комітетів, які організовували б на місцях опіку над родинами солдат діючої армії, і діяльність яких можна було б чітко контролювати.

Отже, діяльність парафіяльних опікунських рад не мала чітко визначених меж - то була будь-яка посильна допомога, необхідна родинам, які залишилися без чоловіків унаслідок війни⁷⁸.

До 1916 р. діяльність парафіяльних опікунських рад почала потроху слабшати, що не дивно, враховуючи загальний спад патріотизму й появу антивоєнних настроїв у суспільстві. Матеріальний стан населення поступово гіршав, у той час як солдатські сім'ї, що отримували допомогу від казни, часто мали більш високий, порівняно з іншим, бідним, населенням, рівень життя, що аж ніяк не сприяло бажанню парафіян надавати їм допомогу⁷⁹. Св. Синод, спостерігаючи спад активності діяльності рад, намагався навіть своїми наказами через єпархіальних владик надихнути парафіяльну добродійність⁸⁰.

Всебічну допомогу солдатським сім'ям надавали також церковні братства, які почали з'являтися з 1860-х рр. їхня діяльність у 1914 р., перед самою війною, отримала новий імпульс, що супроводжувалося прийняттям нових статутів⁸¹. Єпархіальні церковні братства займалися благоустроєм старих і спорудою нових храмів, працювали над зміцненням віри й моральності серед населення, боротьбою з пияцтвом; хуліганством; займалися вихованням, освітою підростаючого покоління в дусі канонів православної церкви і російських національних ідеалів за допомогою відкриття бібліотек, шкіл, читалень, проведення публічних читань і видання й розповсюдження літератури релігійно-етичного і патріотичного змісту тощо. Кожне єпархіальне братство мало свої повітові та парафіяльні відділення, завдяки чому могло максимально наблизитися до простого люду⁸². На території сучасної України на початку Першої світової війни існували Київське єпархіальне Св. Володимирське братство, Братство Св. Михайла князя Чернігівського, Кам'янець-Подільське єпархіальне Іоано-Предтеченське братство, Луцьке єпархіальне Хрестовоздвиженське братство, Волинське єпархіальне Свято-Володимирське братство, Харківське єпархіальне братство Озерянської ікони Божої Матері та ін. На початку Першої світової війни при братствах почали утворюватися спеціальні Комітети (ради) піклування про бідні родини солдат, які воювали в діючій армії. Подібні комітети створювалися відповідно й при повітових та парафіяльних відділеннях братств.

При Київському Свято-Володимирському братстві такий Комітет було засновано вже 22 липня 1914 р. на екстреному засіданні ради братства в залі Купецьких зібрань під головуванням єпископа чигиринського Никодима. Він і очолив Комітет. Останній, його повітові та парафіяльні відділення перш за все зайнялися організацією і збором пожертвувань на потреби солдатських родин, а також наданням їм конкретної матеріальної допомоги⁸³.

Благодійну діяльність типового парафіяльного відділення братства можна оцінити з огляду на повідомлення священика Спаської церкви м. Корсуня Канівського повіту Київської єпархії Федора Комарницького до Київського митрополита Флавіана, датованого 1915 р. Для відтворення найбільш ясної картини діяльності парафіяльних братств подамо його лише з невеликими скороченнями: "При Спаській церкві м. Корсуня мною відкрито приходське Св. Володимирське братство. До його складу ввійшли 60 чоловік; почесна попечительниця княгиня О.В. Лопухіна-Демидова та попечитель князь А.Н. Лопухін-Демидов. До цього часу сума членських внесків досягла 559 руб. щороку. Братство, виконуючи програму, намічену його статутом, мало на увазі побудову Народного Дому з каплицею "В пам'ять воїнів, які загинули в нинішню війну". При братстві мною відкрито також "Комітет піклування про сім'ї запасних (чоловіки, призвані в діючу армію в результаті мобілізації. - Г.С.)". ... З власних коштів Комітету (окремо від братства), що становлять 1117 руб. 20 коп., по 17 червня 1915 г. : а) надано допомогу 297 родинам запасних на суму 854 руб. 17 коп.; б) вислано на ім'я преосв. Никодима, єпископа чигиринського 99 жилетів теплих і 99 пар онуч на суму 72 руб. 63 коп.;

в) зібрано Комітетом 123 руб. 54 коп., куплено на них 1,6 т хліба (муки й пшо-на) і вислано галичанам, які постраждали від війни"⁶".

Протягом 1914 р. у Київській єпархії відкрилися 12 повітових і 110 парафіяльних відділень Київського Свято-Володимирського братства. Парафіяльні братські комітети піклування про солдатські сім'ї надали за той рік матеріальну допомогу 77 840 таким сім'ям на суму 163 тис. руб.

Особливо активно щодо надання допомоги солдатським родинам була діяльність Чернігівського єпархіального братства Св. Михайла кн. Чернігівського, що було зумовлено фактичною відсутністю в Чернігівській єпархії опікунських рад ^{к5}.

Допомога воїнам - ще один бік добродійної діяльності парафіяльного духовенства у період війни. Своєю постановою від 5.11.1914 р. Св. Синод "запросив" парафіяльне духовенство взяти участь у зборі серед населення необхідних для армії білизни й теплої одягу. І навіть у цьому питанні діяльність парафіяльних пасторів чітко контролювалася: час від часу духовні консисторії вимагали від благочинних звіти про кількість та адреси відправки зібраних пожертвувань *Щ*

Парафіяльні священники агітували паству, роз'яснюючи людям необхідність пожертвувань, і особисто разом зі своїми сім'ями брали участь у підготовці необхідних для солдат речей ^{Б7}.

Частіше за все в армію відправлялися теплі й літні сорочки, теплі жилети, рукавиці, шкарпетки, шапки, онучі, білизна, хустки, кисети, шарфи, навушники, напульсники, фуфайки, шоломи, рушники, а також чай, тютюн, сірники, цигарковий папір, цукор, сухарі ^м.

Зібрані в парафії речі відправлялися парафіяльними священниками до благочинних, які переправляли пожертвування на певні склади, створені спеціально для цих цілей: склади єпархіальних братств і консисторій, громадських і приватних добродійних товариств (наприклад, склади імператриці Олександри Федорівни), рідше - безпосередньо на фронт, у певні військові частини ^(У).

Активну участь у збиранні речей для солдат брали також і дружини парафіяльних священників та викладачів духовних навчальних закладів. Вони організовували у своїх парафіях, повітових та єпархіальних центрах так звані дамські комітети, учасниці яких власноруч шили для солдат постільну й нижню білизну, сорочки, подушки, онучі, рушники, в'язали теплі речі⁷⁰. Так, добродійне товариство "дам духовного звання" Херсонської єпархії до початку 1915 р. підготувало й відправило солдатам передової 3 пакунки й 3 ящики з подарунками та теплими речами ⁷¹.

Аби скласти уявлення про обсяги допомоги, наданої православними священниками фронтовикам, вважаємо за потрібне навести дані звіту духовенства Київської єпархії за перший рік війни. Зазначимо, що речові й продуктові посилки в нижченаведеному документі подано в грошовому еквіваленті: від монастирів Київської єпархії послано солдатам у діючу армію 1613 руб. 87 коп.; від церков - 5209 руб. 75 коп., від духовенства - 13939 руб. 9 коп.; від духовних навчальних закладів - 216 руб. 47 коп., від церковнопарафіяльних шкіл - 12219 руб. 96 коп.; від Київського Свято-Володимирського братства - 21624 руб. 45 коп. ⁷².

Своїм першим з початку війни положенням від 20.07.1914 р. Св. Синод закликав православне духовенство до пожертвувань на лікування поранених, для чого пропонувалося монастирям, громадам і всьому духовенству виділити й підготувати під лазарети та шпиталі для поранених зручні приміщення, а потім підтримувати їх матеріально, а всім обителям - знайти надійних і здатних для догляду за хворими й пораненими осіб як у самих обителях, так і в інших місцях, де в цьому виникне необхідність. У подальших своїх циркулярах (вересень 1914 р.) Св. Синод доручав ченцям і послушникам брати

участь у перевезенні поранених із залізничних станцій, і взагалі попрацювати як брати милосердя, для чого бажаючі були прикріплені до місцевих комітетів Червоного Хреста. Положеннями від 19.12.1914 р. і від 27-28.05.1915 р. Св. Синод доручив православним монастирям і різним духовним установам взяти на себе турботу про одужуючих і особливо покалічених воїнів. На початку другого року війни Св. Синод поновив свій заклик до православного духовенства жертвувати на потреби поранених солдат, переконуючи в необхідності збільшити розміри добродійної допомоги в цьому напрямі: розширити лазарети й шпиталі, збільшити розміри грошових внесків на утримання цих лазаретів, а також установ Червоного Хреста, поширити діяльність церкви щодо опіки над воїнами-инвалідами ⁷¹.

Сам Синод був однією з найперших установ, що своїм коштом заснувала лазарети для поранених солдат. Уже 1 вересня 1914 р. було відкрито Синодальний Олексіївський лазарет у Петербурзі, що розмістився в будинку, який, зазвичай, займали обер-прокурори Св. Синоду. На утримання цього лазарету члени Св. Синоду жертвували своє жалування, яке вони отримували на посаді синодальних членів, а службовці центральних установ Св. Синоду вносили по 2% від своєї зарплати. В лазареті налічувалося 100 ліжок, він мав у своєму розпорядженні 5 лікарів і кілька професійних медичних сестер ("сестер милосердя"). При лазареті діяло Опікунство для одужуючих воїнів, що надавало солдатам, які виписувалися з лазарету, речову й грошову допомогу. Звичайно, це був показово-зразковий лазарет, у ньому навіть деякий час читалися лекції з сільського господарства для одужуючих поранених ¹⁷.

Серед центральних медичних установ для лікування фронтовиків важливе місце займали лазарети так званого Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів Російської імперії. Головою цього Комітету був Сергій, архієпископ Фінляндський. Комітет духовних навчальних закладів організував і матеріально підтримував протягом війни три медичних центри, названі Серафимівськими на честь святого Серафима Саровського: етапний Серафимівський лазарет на 100 ліжок, що знаходився в Мінську; пересувний Серафимівський шпиталь на 100 ліжок, виключно хірургічний, що знаходився на Кавказькому фронті (при ньому також був харчово-перев'язувальний пункт, що діяв безпосередньо на передовій); Серафимівський передовий санітарний транспорт, що діяв на Південно-Західному фронті, а точніше - в Галичині. Всі три медичні центри були добре оснащені. Так, Серафимівський передовий санітарний транспорт мав у своєму розпорядженні 25 санітарних і 5 господарських візків, 2 похідні кухні, 1 водовозку, 2 легкових екіпажі для швидкого пересування персоналу, 40 обозних і 10 верхових коней; в ньому працювали 1 лікар, 2 фельдшери і 70 санітарів ⁷¹.

Медичні установи Комітету Червоного Хреста духовних навчальних закладів повністю знаходилися на утриманні духовних академій, семінарій, жіночих і чоловічих духовних училищ Російської імперії, включаючи, природно, українські єпархії. Корпорації цих навчальних закладів відраховували, як правило, 2% своєї платні на користь лазаретів ^{TM}.

На початку війни в пожертвуваннях, що здійснювалися духовенством, визначалась окрема стаття - "на лікування хворих і поранених воїнів". Ця стаття включала наступні відрахування :

а) 5% (іноді 2%) з валового прибутку церков і по 2% із загального прибутку духовенства, включаючи державне утримання. В результаті сума виходила досить значного: наприклад, по Київській єпархії в листопаді 1914 р. вона становила 5 595 руб. 52 коп., а в січні 1915 р. - вже 8 317 руб. 62 коп., по Херсонській єпархії - 9 187 руб. 38 коп. в лютому - березні 1915 р. ⁷⁷;

б) гроші, зібрані з парафіян парафіяльними опікунськими радами (загалом на теренах імперії протягом першого року війни ради утримували своїм коштом 452 ліжка для поранених у різних лазаретах) та повітовими й па-

рафіяльними відділеннями єпархіальних церковних братств. Так, парафіяльна опікунська рада с. Стайок Київського повіту Київської єпархії збрала з початку війни до 15 січня 1915 р. тільки на потреби хворих і поранених фронтовиків 204 руб. 37 коп.⁷⁸;

в) частина обов'язкового 3%-ого внеску, що відраховувався з платні викладачів і службовців духовних навчальних закладів на потреби війни, і разові пожертвування від учнів. Так, корпорація Маріупольського духовного училища відраховувала щомісяця 50 руб., від корпорації Тульчинського духовного училища з 1.08.1914 р. по 1.06.1915 р. надійшло 315 руб. 73 коп. від викладачів і 5 руб. 50 коп. від учнів, службовці Кременецького духовного училища відраховували щомісяця 2% своєї платні, вихованці Сімферопольського духовного училища відмовилися від солодких страв на користь поранених солдат, що в грошовому еквіваленті становило щомісяця від 25 до 30 руб., службовці Київської духовної академії щомісяця відраховували 3% своєї платні виключно на потреби санітарного заgonу тощо⁷⁹;

г) посильні внески від законочителів, учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл, службовців церковно-шкільної справи, а також збори пожертвувань за участю церковнопарафіяльних шкіл. Протягом першого року війни на ці кошти утримувалося 7 лазаретів і 111 ліжок у різних лазаретах на території всієї імперії⁸⁰);

д) пожертвування від монастирів. Наприклад, у листопаді 1914 р. частина монастирів Київської єпархії (Виноградський, Жаботинський, Медведівський, Мошигорський, Богуславський, Корсунський, Матронинський) відрахували на потреби хворих і поранених солдат 1 % від валового прибутку, що склало в сумі 106 руб.; Києво-Печерська лавра відрахувала 4% валових прибутків, частину "кружечного" збору на пошану пам'яті вмерлого митрополита Київського і Галицького Флавіана в сумі 502 руб. 72 коп., 482 руб. 84 коп. з братської кружечної суми лаври, 62 руб. із Лаврських церков; братія Києво-Софійського митрополичного будинку відрахувала 3% (20 руб. 12 коп.) утримання за жовтень 1914 р.; Києво-Покровський жіночий гуртожицький і Ржищевський Спасо-Преображенський монастирі зібрали за той лее місяць 6 руб. 70 коп. і 3 руб. 90 коп. відповідно; по округу благочиния монастирів м. Києва і Київського повіту надійшло на потреби Червоного Хреста 23 руб.⁸¹;

е) гроші, що вносилися одноразово приватними світськими й духовними особами. Наприклад, із повідомлення правління Полтавської духовної семінарії дізнаємося, що за час існування лазарету при семінарії на його утримання пожертвувано від окремих осіб з духовенства 1045 руб. 75 коп., причому середня сума одиничного пожертвування становила 20 - 30 руб.⁸².

Зібрані таким чином кошти переправлялися в певні організації, які займалися в окремих єпархіях наданням допомоги хворим і пораненим солдатам: єпархіальні церковні братства (як, наприклад, у Київській, Харківській єпархіях), міські та єпархіальні комітети по наданню допомоги хворим і пораненим воїнам (наприклад, Подільський єпархіальний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам під головуванням Митрофана, єпископа Подільського і Брацлавського), інші церковні добродійні організації, спеціально створені для організації опіки над пораненими (добродійне товариство дам духовного звання в Херсонській єпархії, Житомирський комітет швидкої допомоги пораненим воїнам, інші). Частина коштів, зібраних духовенством, учнями і співробітниками духовних навчальних закладів та церковнопарафіяльних шкіл, монастирями, надходила також у різні світські добродійні організації (губернські й повітові відділення Червоного Хреста, Тетянинського комітету, Скобелівського комітету тощо), а також безпосередньо до госпіталів і лазаретів, причому не тільки тих, що були засновані духовенством^{Кі}.

Ситуація в українських єпархіях у роки війни мала свою специфіку, що обумовлювалося близькістю їх території до фронтової зони. Причому особли-

во це виявилось в значно більшій, порівняно з іншими регіонами Російської імперії (за винятком Москви й Петербурга), кількості різних шпиталів, лазаретів, санітарних загонів, лазаретів для слабосильної команди (для одужуючих воїнів) тощо. Про це свідчать, наприклад, дані звіту Св. Синоду про діяльність православної церкви в справі організації допомоги пораненим воїнам протягом першого року війни. В цьому звіті визначено п'ятірку єпархій з найбільшою кількістю лікувальних закладів, відкритих на кошти законовчителів і вчителів церковнопарафіяльних шкіл та службовців у церковно-шкільній справі: Київська (отримали допомогу близько 400 поранених), Подільська (142), Петроградська (123), а також Катеринославська й Калузька⁸⁴.

На нашу думку, буде доречним детальніше зупинитися на добродійній діяльності деяких лазаретів, що існували за рахунок підтримки монастирів, білого духовенства або співробітників духовного відомства.

У Кам'янці-Подільському, починаючи з жовтня 1914 р., працювало три лазарети духовного відомства, які було розміщено при Браїлівському жіночому монастирі, Немирівському монастирі та при Немирівській дворічній учительській школі. На початку 1915 р. тут відкрився ще один, четвертий лазарет на 50 ліжок (їх кількість надалі було збільшено до 100), який розташувався в приміщенні гуртожитку своєкоштных вихованців Подільської духовної семінарії, які роз'їхалися заради цього по приватних квартирах. У цьому лазареті під безпосереднім керівництвом спеціального єпархіального спостерігача було проведено водопровід і електричне освітлення, облаштовано окрему ванну кімнату, пральню, опалювані туалети, а також було обладнано відповідно до останніх вимог медицини того часу операційну, перев'язочну та аптеку. Дамський гурток, що складався з дружин кам'янецьких священників і викладачів духовної семінарії та духовних училищ, заготовив для цього лазарету необхідну кількість постільної білизни, подушок і матрасів. Господарством, приготуванням їжі, доглядом за пораненими в лазареті займалися, згідно з розпорядженням єпархіального владики, 8 послушниць жіночих монастирів⁸⁵.

У Харківській єпархії під час Першої світової війни було відкрито лазарет "імені єпархіального духовенства", що складався з кількох відділень. Одним з них був лазарет на 60 ліжок, розташований у лікарняному приміщенні Харківського єпархіального жіночого училища. Цікаво, що повний комплект білизни, халатів та іншого необхідного інвентарю було виготовлено ученицями училища під керівництвом педагогів. До числа інших відділень лазарету "імені єпархіального духовенства" входили Богодухівський лазарет на 30 ліжок, відкритий у приміщенні церковнопарафіяльної соборної школи в Харкові, лазарети на 15 ліжок кожний у Сумах і Чугуєві, селах Барвінкове Ізюмського повіту і Дергачі Харківського повіту.

Вартий уваги документ, який було опубліковано в журналі "Вера и разум", №15 за 1915 р.: "Список лиц и учреждений, сделавших пожертвования на Чугуевский лазарет "имени епархиального духовенства" деньгами с 1 октября 1914 г. по 1 августа 1915 г.". Він дозволяє скласти уявлення про ставлення духовенства до своїх лазаретів. У документі зазначено, що за вказаний період на лазарет було пожертвовано 2 222 руб. 74 коп. Жертводавці - представники всіх станів, але переважно духовного. Кошти надходили як від окремих священно-й церковнослужителів особисто, так і від причтів, парафіян, а також із "кружечного" збору спеціальними, так званими "лазаретними" кухлями, встановленими в різних місцях. Цікаво, що популярним було пожертвування коштів на іменні ліжка (організовувалися, зазвичай, на 1-2 місяці): наприклад, "Владимира Константиновича Аркаса, церковного старосты с. Старо-Покровского", "Духовенства 1 округа Змеевского уезда", "Учениц Чугуевской женской гимназии", "Учащихся Покровской церковной школы", "Учащихся начальных училищ г. Чугуева" та ін. Крім грошових внесків від духовенства, причтів, парафіян, світських і церковних організацій, надходили пожертвування у вигляді

речей і продуктів, серед яких найбільш популярними були полотно, подушки, постільна білизна, ковдри, рушники, шкарпетки, носові хустки, сорочки, кальсони, вата, халати, емальований посуд, табуретки, а також цукор, чай, борошно, крупи, овочі, яйця, гас, мило, вугілля, дрова. Подібні пожертвування, згідно з документом, були досить частими й чималими ^{Н(1)}

У Волинській єпархії вже в серпні 1914 р. у приміщенні Житомирського жіночого духовного училища відкрився лазарет імені "Волинського єпархіального духовенства" на 200 ліжок. Спочатку передбачалося, що лазарет проіснує до 1 січня 1915 р., але згодом, виходячи з того, що військові дії тривали, і кількість поранених постійно збільшувалася, голова єпархії архієпископ Євлогій схвалив рішення продовжити функціонування лазарету аж до закінчення війни, щоправда кількість ліжок було зменшено до 50-60, головним чином, через зміну лазаретного приміщення - з початком занять в єпархіальному жіночому училищі лазарет було переміщено в будівлю публічної бібліотеки. Лікарняний корпус Волинської духовної семінарії також було зайнято пораненими. Примітно, що, крім персон духовного звання й службовців духовного відомства, в матеріальному забезпеченні лазарету "Волинського єпархіального духовенства" брало участь і місцеве земство, асигнувавши 5 тис. руб. Семінаристи також надавали посильну допомогу, збираючи гроші для виготовлення носилок, придбання посуду та інших необхідних лазарету речей, а біля ліжок поранених чергували дружини викладачів і службовців семінарії^{К7}.

Велику кількість лазаретів було відкрито при монастирях Харківської єпархії, а саме: при Святогорській Успенській пустині (50 ліжок), при Харківському Покровському монастирі (на архієрейській дачі, 15 ліжок), при Ряснянському монастирі (20 ліжок), при Охтирському монастирі (15 ліжок), при Курязькому монастирі (15 ліжок), при Богодухівському жіночому монастирі (15 ліжок), при Миколаївському жіночому монастирі (10 ліжок). Крім того, Курязький монастир надав Червоному Хресту 2 великих приміщення під госпіталь, а Миколаївський, Хорошівський і Богодухівський жіночі монастирі відрядили 30 черниць і послушниць до місцевого відділення Червоного Хреста для навчання справі догляду за пораненими ^{НК}.

Духовенство і викладачі церковнопарафіяльних шкіл і духовних навчальних закладів Чернігівської єпархії придбали на пожертвувані кошти Лялицький палац в с. Ляличах Суразького повіту Чернігівської губернії, що належав колись графу Завадовському. У викупленому палаці на початку 1915 р. відкрився "Єпархіальний лазарет імені царевича Олексія". В єпархії у період війни діяли ще 6 "єпархіальних" лазаретів, що утримувалися на ті ж кошти: лазарет при Чернігівській духовній семінарії, при Василівському єпархіальному жіночому училищі, при Ніжинському Введенському жіночому й Новгород-Сіверському Преображенському чоловічому монастирях, а також госпіталі в містах Остер і Мена Сосницького повіту ^{Х9}.

У Херсонській єпархії в період війни також працював "єпархіальний" лазарет, розрахований на 50 ліжок, що був розташований у Дмитрієвському Херсоно-Одеському єпархіальному будинку. Крім того, в Єлисаветграді діяв лазарет імені "Єлисаветградського духовного училищного округу" на 25 ліжок, у Херсоні - лазарет на 25 ліжок, що утримувався на кошти міського духовенства. Церковний лазарет на 30 ліжок у Миколаєві фінансувався виключно з місцевих єпархіальних коштів. Його приміщення складалося з 6 кімнат, кухні, коридора, опалюваних ванної і туалетної кімнат, комори, сараю. Цей лазарет, як і інші медичні пункти для фронтовиків, що діяли в Херсонській єпархії, багато чим у своєму існуванні були зобов'язані представницям гуртка дам духовного звання Херсонської єпархії, які брали на себе обов'язок щоденних чергувань, догляду за пораненими, приготування їжі, виготовлення постільної та нижньої білизни тощо. Великий (понад 100 ліжок)

і широко відомий лазарет розміщувався при Григоріє-Бізгоковому монастирі. До цього лазарету Херсонський жіночий Благовіщенський монастир відрядив 20 сестер для догляду за пораненими і також забезпечував його потреби в постільній, нижній білизні і теплих халатах. У Херсонській єпархії працювали лазарети одеських афонських подвір'їв: Пантелеймонського на 40 ліжок та Андріївського на 20 ліжок⁹⁰.

Протягом першого року війни в Київській єпархії білим і монастирським духовенством, співробітниками духовних навчальних закладів і церковно-парафіяльних шкіл, парафіяльними опікунськими радами й братством Св. Володимира було засновано 9 лазаретів, що вміщували близько 450 поранених, декілька санітарних загонів, а сума пожертвувань на лікування фронтників досягла 191 395 руб. 32 коп.⁹¹. Один із найбільших лазаретів єпархії розмістився в Києво-Печерській лаврі (на 120 ліжок). Він утримувався виключно за рахунок братії, для чого відраховувалося 2% з братського кухля. Крім того, Лавра надавала й утримувала приміщення для одужуючих воїнів. Лазарети були відкриті також при Києво-Михайлівському монастирі, Київському Пустино-Миколаївському монастирі ("Лазарет учащихя церковноприходских школ Киевской епархии"), Києво-Покровському жіночому монастирі, Києво-Софійському митрополичому будинку ("Лазарет церковей и духовенства Киевской епархии"). При Київському Свято-Троїцькому гуртожицькому монастирі функціонував центр для легкопоранених та одужуючих солдат⁹².

Слід відзначити, що, звичайно ж, не тільки православна церква виступала організатором лікування поранених. Цим, як відомо, займалися в регіонах також інші громадські, приватні, професійні, губернські, земські організації. Наприклад, тільки в Катеринославі вже протягом першого року війни існували наступні лікувальні заклади, утримувані на нецерковні кошти: госпіталь для поранених, влаштований дворянами в дворянському будинку; лазарет для поранених імені спадкоємця цесаревича, облаштований дружиною губернатора в Марійському дитячому притулку; пересувний госпіталь населення Катеринославської губернії; центральний госпіталь Червоного Хреста. У Подільській губернії у віданні Подільського губернського комітету земського союзу до початку 1915 р. перебувало 85 госпіталів на 4856 ліжок⁹³. Однак заслугу в організації й утриманні подібних установ для лікування солдат не можна визнати винятково світською. Як уже зазначалося, духовенство, монастирі, духовні навчальні заклади та інші церковні організації багато жертвували на такі медичні центри⁹⁴. Часто траплялося так, що лазарет відкривався і діяв завдяки спільним зусиллям духовенства, добродійних організацій, міських і земських коштів, приватних внесків. Наприклад, при Успенській церкві м. Олександрівка Чигиринського повіту Київської губернії в 1915 р. працював лазарет Червоного Хреста, відкритий Київським єпархіальним Свято-Володимирським братством на спільні кошти приватних осіб, братства і Червоного Хреста. Даний лазарет щомісяця надавав медичну допомогу 40-72 пораненим⁹⁵.

З перебігом воєнних дій перед суспільством гостро постала ще одна соціальна проблема - забезпечення майбутнього воїнів-інвалідів. Деякі з них потребували постійного догляду, а для деяких треба було підшукувати посильну роботу. Розв'язання цієї проблеми також було доручене парафіяльному духовенству. Св. Синод звернувся до православних чоловічих монастирів із пропозицією влаштувати при них спеціальні притулки для покалічених солдат з тим, щоб навчати їх ремеслу (столярному, слюсарному, точильному, шевському, швацькому тощо). Джерела, що дійшли до нашого часу, не дають права стверджувати, що монастирі жваво відгукнулися на такий заклик церковного керівництва. Зазначимо лише, що дослідникам відомі випадки появи

таких притулків у деяких єпархіях. У зв'язку з цим цікаво також згадати про те, що в 1915 р. рада Таврійського жіночого єпархіального училища ухвалила рішення відкрити для учениць 7-8 класів курси сестер милосердя. Передбачалося, що вихованки училища, ставши в майбутньому церковнопарафіяльними матінками, зможуть надавати більш-менш професійну допомогу покаліченим солдатам своїх парафій⁹⁶.

Парафіяльному духовенству було доручено також опіку над безпритульними дітьми, особливо - над солдатськими сиротами. Допомогою таким дітям, головним чином, займалося Всеросійське опікунство з охорони материнства й дитинства, що діяло за сприяння імператриці Олександри Федорівни. Опікунство намагалося координувати добродійну діяльність у цій галузі інших організацій, включаючи й православну церкву. Одним зі спільних проектів опікунства церковних організацій і Міністерства народної освіти стала розбудова й організація діяльності в парафіях мережі сезонних (весна-літо-осінь) особливих дитячих притулків (ясел), які створювалися з метою забезпечення догляду за солдатськими дітьми (у віці від 3 років), котрі залишалися протягом сезонних сільськогосподарських робіт без материнського піклування. Згідно з положенням Св. Синоду № 2585 від 8.04.1915 р., до організації таких притулків закликалися дружини і дочки священно- і церковнослужителів і парафіян, а також учительки та учениці різних навчальних закладів, заняття в яких були скорочені через воєнний час. Під приміщення для ясел пристосовувалися будівлі церковних, міністерських, земських та інших початкових шкіл, а також будівлі, що звільнилися після заборони продажу спиртних напоїв. Притулки відкривалися на кошти церков і пожертвування парафіян. Загальний контроль за діяльністю притулків здійснювали парафіяльні опікунські ради або парафіяльні священники особисто, причому благочинним було наказано щомісяця подавати в духовні консисторії звіти про утворення та діяльність ясел. У питаннях технології влаштування дитячих сільських притулків, парафіяльні опікунські ради, згідно з розпорядженням Св. Синоду, консультувалися з місцевими відділеннями Всеросійського опікунства з охорони материнства й дитинства⁹⁷.

Як і у випадку з влаштуванням притулків для воїнів-інвалідів, масового відкриття ясел не спостерігалось, хоча все ж їхня діяльність мала місце⁹⁸. Нам зустрічалися звіти благочинних (за листопад 1915 р.) про те, що в їхніх благочинних подібних дитячих притулків немає, а їх організація проблематична з фінансових міркувань.

Парафіяни, по зможі, намагалися матеріально підтримати дітей фронтовиків, збирали кошти на придбання їм взуття, одягу, навчального приладдя та шкільних підручників, на організацію безкоштовного харчування⁹⁹.

Під опіку церкви підпадали також і сироти, діти загиблих солдат. Положенням від 19.12.1914 р. Св. Синод закликав православних, особливо жіночі монастирі, створювати притулки для солдатських сиріт, де б вони могли здобути початкову освіту¹⁰⁰. Причому деякі благодійні комітети надавали монастирям матеріальну допомогу в цій справі. Так, на засіданні романівського комітету, що відбулося 6 квітня 1915 р. під головуванням статс-секретаря А. М. Куломзіна, було розглянуто й задоволено клопотання від 3 монастирів про надання їм асигнування або безпроцентних позик на влаштування й утримання притулків для дітей-сиріт¹⁰¹. У таких притулках при монастирях утримувалася, як правило, незначна кількість дітей. Найбільшим із відомих нам був притулок "для дітей убитих воїнів" при Києво-Печерській лаврі, в якому в 1917 р. знаходилося 49 хлопчиків і 27 дівчаток¹⁰². У переважній більшості випадків у подібних монастирських установах знаходилося близь-

ко 10 сиріт. Так, організований при ряснинському Свято-Димитрієвському монастирі такий притулок був розрахований на 10 дітей (хлопчики до 7 років), при хорошівському Вознесенському монастирі - на 15 дітей (дівчатка), при старобільському Скорбященському жіночому монастирі - на 12 дітей, при височиновському Казанському монастирі - на 5 дітей тощо¹⁰. А коли уряд видав розпорядження про заснування по всій імперії спеціальних "сільськогосподарських притулків для дітей покалічених і загиблих воїнів", Св. Синод своїм положенням від 17.07.1915 р. наказав установам і представникам духовного відомства сприяти їх організації¹¹.

Основною ж формою благодійної діяльності православного духовенства у період Першої світової війни залишалася організація церковних зборів по жертвувань на потреби, що виникли у зв'язку з війною. Такі жертвування, зазвичай, збиралися шляхом проведення протягом певного дня в парафіяльних і монастирських церквах спеціальних кухляних або тарілчаних зборів, які проводилися на користь тих або інших благодійних громадських та церковних організацій і були присвячені певній потребі, викликаній воєнним часом. Організація й порядок проведення зборів були чітко визначені. Насамперед у місцевих "Епархиальних ведомостях" друкувалося спеціальне звернення про майбутні збори; потім кожний священик на позабогослужбених бесідах і читаннях у церквах та школах по можливості ознайомлював своїх парафіян з метою майбутніх зборів. За тиждень до дня зборів відповідне звернення, надруковане на аркуші великого формату, було прикріплене до вхідних дверей церкви; безпосередньо в дні зборів відвідувачі храму дізнавалися про їхню мету з проповіді священика^{10Г}.

До числа громадських добродійних організацій, на користь яких проводилися збори жертвувань, належали: Романівський комітет, Тетянинський комітет, комітет товариства з нагляду за дітьми, чиї батьки загинули під час виконання службових обов'язків, товариство повсюдної допомоги потерпілим на війні солдатам та їхнім сім'ям, товариство Червоного Хреста, православне палестинське товариство, опікунствування імператрицею Марією Олександрівною сліпих, місіонерське товариство, військово-добродійне товариство Білого Хреста тощо¹¹. Що ж до церковних організацій, то, головним чином, збором жертвувань займалися епархіальні церковні братства, а найбільшу увагу жертводавців привертало потерпіле від воєнних дій населення Галичини й Буковини, рідше - Сербії та Чорногорії¹¹⁷.

Діяльність духовенства у сфері благодійності не дістала однозначної оцінки сучасників. У громадських колах існувала думка, що церква недостатньо активно трудилася на ниві милосердя. У свою чергу церковна преса й духовенство виразно заявляли, що "для грандіозної благодійності, яка була б в очі, у самого духовенства немає коштів: йому ні з чого благодіяти в особливо широких розмірах"¹⁰⁸. Знову ж кидається в очі глибока прірва між планами державної влади й реальними можливостями духовенства. Адже як би активно священик не агітував парафіян жертвувати, навіть подаючи особистий приклад, селяни не могли віддати більше того, що мали. Показовим у цьому відношенні може бути звіт парафіяльного священика - голови Опікунської ради, в якому він, наводячи дані про зібрані в парафії за перші кілька місяців війни пожертви (досить вагомі), відверто додає, що більшого з селян не можна взяти "через численні збори" - і це далеко не поодинокий приклад¹¹⁹.

Усе ж відзначимо, що православне духовенство, покликане передусім своєю мораллю всіляко допомагати ближньому, відіграло одну з провідних ролей в організації й розвитку благодійності в період Першої світової війни.

Парафіяльний священник, як державний службовець, мав, крім виконання своїх прямих пастирських обов'язків, ще й бути провідником державної політики серед народу. Але в той же час до початку Великої війни не було вжито ніяких практичних заходів щодо поживлення парафіяльного життя, підвищення матеріального добробуту й соціального статусу парафіяльного духовенства, яке залишалось у безправному становищі й зневажалось більшістю парафіян. Матеріальне становище парафіяльного духовенства, і без того незадовільне, помітно погіршилося під час війни. Крім того, внаслідок комплексу причин, переважна більшість православних панотців формально ставилися до своїх пастирських обов'язків, незважаючи на високе призначення священництва.

У складних умовах війни й назрівання політичної та соціальної кризи в Україні, приходські пастирі, на жаль, уже не змогли відіграти в житті народу призначену їм роль "утішників і вчителів". Подвижництво багатьох і багатьох православних священників, активна суспільно-політична діяльність окремих представників білого духовенства, деякі позитивні результати добродійної діяльності, що заслуговують на повагу й захоплення, не є показовими для всього приходського духовенства, яке в більшості своїй було зайняте обговоренням майбутніх церковних реформ і розв'язанням нагальних побутових проблем.

¹ Історія релігії в Україні / За ред. проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького. - К., 1999. - С.242.

² Там само. - С.243.

³ Федоров В.А. Русская православная Церковь и государство. Синодальный период. 1700-1917. - М., 2003. - С.33.

⁴ Історія релігії в Україні. За ред. проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького. - К., 1999. - С.243.

⁵ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - К-ПМДА). - Ф.315. - Оп.2. - Спр.382. - Арк. 3-7, 15, 20; - Оп.1. - Спр. 10807. - Арк. 2-11, 14 зв. - 16, 21 зв. - 22 зв., 28 зв. - 30.

⁶ К-ПМДА. - Ф.315. - Оп.2. - Спр.382. - Арк. 3-7, 15, 20; - Оп.1. - Спр. 10807. - Арк. 2-11, 14 зв. - 16, 21 зв. - 22 зв., 28 зв. - 30; Історія релігії в Україні. - К., 1999. - С.245.

⁷ Россия в 1913 г. Статистико-документальный справочник. - СПб., 1995. - 415 с; Клещук С. Церковная благотворительность: Петербург 1910-х гг. // Православное богословие и благотворительность (диакония). - СПб., 1996. - Вып.III. - С.163-164; Шавельский Г.И. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. - М., 1996. - С.41.

⁸ Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX - поч. XX ст.). - Дис. ...канд. істор. наук. - К., 2002. - С. 180.

⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVII - начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. - СПб., 1999. - Т.1. - С.107.

¹⁰ Дякин В.С. Церковь и государство в период третьей ионийской монархии // Новый часовой. - 1996. - №4. - С. 126-130. - С. 128.

¹¹ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. -1916. - № 21. - Ч. неоф. - С.474-478.

¹² Ульяновський В.І. Церква в Українській державі (доба Української Центральної Ради). - К., 1997. - 200 с - С.26.

¹³ Миронов Б.Н. Вказ. праця. — Т.1. - С.105.

14 К-ПМДА. - Ф.315. - Оп.1. - Спр.9313. - Арк. 10 зв., 15 зв., 17 зв., 19, 21, 26-26 зв., 29-30.

¹⁵ Там само. - Арк. 64.

¹⁶ Там само. - Арк. 2.

¹⁷ Там само. - Арк. 2, 5.

¹⁸ Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. - 1916. - № 45 - 46. - Ч.оф. - С 619 -621.

¹⁹ К-ПМДА. - Ф.315. - Оп.1. - Спр.9313. - Арк. 63, 79-89 зв.

²⁰ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. -1916. - № 23. - Ч. неоф. - С.525-530.

- ²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф.127. - Оп.873. - Спр.395. - Арк.1.
- ²² Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. — 1916. — №21. - Ч. неоф. - С.474-478.
- ²³ Эльвин И. Церковь и война. - М., 1934. - С.45.
- ²⁴ Леонтьева Т.Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 - 1904 гг.) // Социальная история. - М., 2000. - С.34-56.
- ²⁵ Поршнева О.С. Социальное поведение российского крестьянства в годы Первой мировой войны (1914 - февраль 1917 г.) // Социальная история. - М., 2000. - С.57-83. - С.59.
- ²⁶ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - 4.5. Пастырское попечение о создании христианско-патриотического настроения среди мирного населения во время войны // КЕВ. - 1916. - №20. - Ч. неоф. - С.445-448.
- ²⁷ Потехин С, прот. Православное пастырство и война (Вниманию приходского духовенства Киевской епархии) // КЕВ. - 1916. - №11. - Ч. неоф. - С.229-232; №14. - Ч. оф. - С.149-153.
- ²⁸ Пастырское послание преосвященного Оренбургского епископа Мефодия о войне // Киевские епархиальные ведомости. - 1916. — №3. — Ч. оф. - С.63-67.
- ²⁹ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов). // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- ³⁰ Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.57-83; С.65.
- ³¹ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - Ч. 3. Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ.- 1916,- №13. - Ч. неоф. - С.281-289.
- ³² Шиманский И., свящ. Безногие и ослепшие // КЕВ. - 1916. - №36. - Ч. неоф. - С.776-778.
- ³³ ЦДІАУК - Ф.127. - Оп.1005.- Спр.159. - Арк.1 зв. - 2 зв.
- ³⁴ КЕВ. - 1916. - № 35. - Ч. оф. - С.484.
- ³⁵ Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Поршнева О.С. Вказ. праця. — С.57-83; — С.70; Общее настроение и особенные проявления религиозно-нравственной жизни населения Киевской епархии во время войны. (Из благочиннических отчетов) // КЕВ. - 1916. - №22. - Ч. неоф. - С.498-502.
- ³⁸ Поршнева О.С. Вказ. праця. — С.66.
- ³⁹ Там само. - С.67.
- ⁴⁰ Там само. - С.69.
- ⁴¹ Зарайский В. По поводу предстоящих церковных реформ. (Из беседы с присутствующим в Св.Синоде и членом Государственного совета архиепископом Серафимом Тверским) // Руководство для сельских пастырей. - 1916. - №17-18. - С.373-375.
- ⁴² Петровский С., священник. Алкогольный вопрос при свете переживаемых событий // Руководство для сельских пастырей. - 1916. - №17-18. - С.380-384.
- ⁴³ Поршнева О.С. Вказ. праця. - С.57-83. - С.69.
- ⁴⁴ Очередные задачи пастырского служения в настоящее время. - Ч. 3. Пастырское попечение о воинах-прихожанах и о семействах их // КЕВ.-1916. - №13. - Ч. неоф. - С.281-289.
- ⁴⁵ КЕВ. - 1916. - № 22. - Ч. оф. - С.289-291.
- ⁴⁶ Там само. - №23. - Ч. оф. - С.314.
- ⁴⁷ Приходской Листок (далі - ПЛ). - 1915. - № 138. - С.3.
- ⁴⁸ Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО). - Ф.91. - Оп.1. - Спр.20. - Арк.15-15зв.
- ⁴⁹ О привлечении духовенства и учащихся в церковных школах к делу переписи беженцев // КЕВ. - 1916. - №9. - Ч. оф. - С.81-83.
- ⁵⁰ КЕВ. - 1914. - №32. - Офиц. отдел. - С.393.
- ⁵¹ ЦДІАУК. - Ф.278. - Оп.1. - Спр.286. - 4.1. - Арк.136, 138-138 зв.
- ⁵² КЕВ. - 1914. - №32. - Офиц. отдел. - С.389-391.
- ⁵³ Там само. - №33. - Офиц. отдел. - С.409.
- ⁵⁴ ПЛ. - 1916. - №25. - С.2-3.
- ⁵⁵ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1172. - Арк.148-148зв.
- ⁵⁶ ПЛ. - 1915. - № 141. - С.2; №176. - С.2; №118. - С.2; №99. - С.2; №138. - С.2; №100. - С.2.
- ⁵⁷ Там само. - №9. - С.2; №100. - С.2; №11. - С.2; №99. - С.2; ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр. 1178. - Арк.2-2 зв.
- ⁵⁸ ПЛ. - 1915. - №23. - С.4; №141. - С.2; №100. - С.2.
- ⁵⁹ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп. 876. - Спр.1172. - Арк. 140-140 зв.
- ⁶⁰ ПЛ. - 1915. - №142. - С.3.
- ⁶¹ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.792. - Спр.28. - Арк.18-19.
- ⁶² Там само. - Арк. 5-10.
- ⁶³ КЕВ. - 1914. - №30. - Часть неофиц. - С.729, 741-742.
- ⁶⁴ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп. 875. - Спр. 2626а. - Арк. 1-1зв., 2 зв. - 4.
- ⁶⁵ Вера и Жизнь. - Чернигов, 1915. - №11-12. - С.298; ПЛ. - 1915. - № 5. - С.2.

- ⁶⁶ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1177. - Арк.2; ПЛ. - 1916. - №25. - С.2-3.
⁶⁷ Там само. - Спр.1172. - Арк.297, 301.
⁶⁸ Там само. - Арк.360-360 зв., 460.
⁶⁹ Там само. - Ф.278. - Оп.1. - Спр.286. - 4.1. - Арк.68-70; Ф.127. - Оп.876. - Спр.1172. - Арк.3, 5, 6, 7-7 зв., 13, 12, 13 зв., 14-17, 21, 22, 25, 27, 140-140 зв., 152, 362, 457, 526.
⁷⁰ Там само. - Арк.148-148 зв., 497.
⁷¹ ПЛ. - 1915. - №10. - С.2.
⁷² ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1175. - Арк.4.
⁷³ ПЛ. - 1916. - №25. - С.2-3.
⁷⁴ Там само. - 1915 - №13. - С.3.
⁷⁵ Там само. - 1916. - №115. - С.2; №125. - С.2-3; №111. - С.2.
⁷⁶ Там само. - 1915. - №94. - С.1; №36. - С.3; №24. - С.3; №175. - С.4; №54. - С.4; №52. - С.3; №154. - С.2.
⁷⁷ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1176. - Арк.1-3 зв., 4; спр.1173, арк.1-3 зв.; КЕВ. - 1914. - №34. - Часть неоф. - С.836-837; ПЛ. - 1915. - №148. - С.2; №92. - С.2.
⁷⁸ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1172. - Арк. 148-148 зв., 497; ПЛ. - 1915. - № 95. - С.2.
⁷⁹ ЦДІАУК. - Ф. 711. - Оп.3. - Спр.3970. - Арк.3; ПЛ. - 1915. - №94. - С.1; ПЛ. - 1915. - №54. - С.4; №154. - С.2; №175. - С.4; №176. - С.2; №24. - С.3; №10. - С.1.
⁸⁰ ПЛ. - 1916. - №17. - С.2-3.
⁸¹ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1176. - Арк.1-3 зв.; Спр.1173. - Арк.1-3 зв.
⁸² Полтавские епархиальные ведомости (далі - ПЕВ). - 1915. - №3. - С.229-230; ПЛ. - 1915. - №52. - С.3.
⁸³ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1176. - Арк.1-3 зв.; Спр.1173. - Арк.1-3 зв.; ПЛ. - 1915. - №24. - С.3; ПЕВ. - 1915. - №3. - С.229-230; ПЛ. - 1915. - №54. - С.4; №94. - С.1; №154. - С.2; №175. - С.4; №24. - С.3; №45. - С.3; №148. - С.2; №92. - С.2; №3. - С.2; №15. - С.4.
⁸⁴ ПЛ. - 1916. - №17. - С.2-3.
⁸⁵ ПЛ. - 1915. - №15. - С.4.
⁸⁶ Известия изаметки по Харьковской епархии//Вера и разум.- 1915. -№15.- С.455-458.
⁸⁷ ПЛ. - 1915. - №3. - С.4; №52. - С.3.
⁸⁸ Там само. - №24. - С.3; №36. - С.3; №53. - С.2.
⁸⁹ Там само. - №57. - С.3; №118. - С.2.
⁹⁰ Там само. - №155. - С.3; №148. - С.2; №102. - С.2.
⁹¹ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1175. - Арк.4.
⁹² Там само. - Спр.1176. - Арк.і-3зв.; Спр.1173. - Арк.1-3 зв.; КЕВ. - 1915. - №31. - Часть неоф. - С.729-733; ПЛ. - 1915. - №32. - С.3.
⁹³ ПЛ. - 1915. - №33. - С.1; №138. - С.3.
⁹⁴ Там само. - №3. - С.2.
⁹⁵ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.798. - Спр.695. - Арк.1-4; ПЛ. - 1915. - №31. - С.2.
⁹⁶ Приюты при монастырях.//Вера и жизнь. - 1915. - №11-12. - С.173-174; Вера и жизнь. - Обзор церковной и общественной жизни. - 1915. - №4. - С.86; ПЛ. - 1016. - №28. - С.2-3; ПЛ. - 1915. - №33. - С.3.
⁹⁷ Определение Св. Синода от 8.04. 1915 г. за №2585 // Вера и разум. - 1915. - №15. - С.448-450; ПЛ. - 1915. - №95. - С.1; ЦДІАК України. - Ф.127. - Оп. 1058. - Спр.64. - Арк.1.
⁹⁸ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.1058. - Спр.64. - Арк.5; ПЛ. - 1915. - №49. - С.2.
"ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.64. - Арк.140-140зв.
¹⁰⁰ ПЛ. - 1916. - №26. - С.3.
¹⁰¹ Там само. - №94. - С.2.
102 ЦДІАУК. - Ф.128. - Оп.3 заг. - Спр.726. - Арк.3 зв., 4, 4 зв.
ЮЗ пл. - 1915. - №53. - С.2.
¹⁰⁴ Там само. - 1916. - №26. - С.3.
¹⁰⁵ Вера и Жизнь. - Оф. часть. - 1915. - №4. - С.114.
¹⁰⁶ ЦДІАУК. - Ф.128. - Оп.2 заг. - Спр.598. - Арк.1; Ф.127. - Оп.1005. - Спр.171. - Арк.1-3; КЕВ. - 1914. - Ч. неоф. - №17. - С.173; №33. - Ч. оф. - С.413; 1915. - №46-47-48. - Ч. оф. - С.498-499; Вера и жизнь. - 1915. - №4. - С.110-114; ПЛ. - 1915. - №15. - С.2; №41. - С.3.
¹⁰⁷ ЦДІАУК. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.3636. - 4.1. - Арк.2; Ф.278. - Оп.1. - Спр.286. - 4.1. - Арк.64, 100, 101, 105; Ф.127. - Оп.876. - Спр. 1174. - Арк.1-3; Спр.1176. - Арк.5; Спр.1206. - Арк.1, 3; ПЛ. - 1915. - №8. - С.4.
¹⁰⁸ ПЛ. - 1915. - №108. - С.3.
¹⁰⁹ ЦДІАУК. - Ф.127. - Оп.876. - Спр.1172. - Арк.140-140 зв.; Арк.148-148 зв., 497; Арк.362, 457.

The author of the article highlights the social role of the Ukrainian eparchy's Orthodox parochial clergy in the years of the World War I; analyses the conditions of the vicarial service in Ukraine during the beginning of the 20th century and war period, as well as the tasks which were posed in front of conqreations by the government and the execution range of those tasks.